DİLBİLGİSİ: SULÂSÎ MUCERRED FİİLLERDEN İSM-İ FÂ‘İL VE İSM-İ MEF‘ÛL TÜRETMEK

اشتقاق اسم الفاعل و اسم المفعول من الأفعال الثُّلاثيّة المُجَرَّدة

Türkçede “etken ortaç” kavramı ile ifade ettiğimiz “ism-i fâ‘il” yapısı ve “edilgen ortaç” kavramı ile karşıladığımız “ism-i mef‘ûl” yapısı hem sulâsî mucerred, hem de sulâsî mezîd fiillerden elde edilen yapılardır. Sulâsî mucerred fiillerde fiili yapan, eylemi gerçekleştiren isim elde edilmek istendiğinde “fâ‘il” kalıbı; fiilin ifade ettiği işten etkilenen varlığı göstermede “mef‘ûl” kalıbı kullanılır. Önce ism-i fâ‘il konusunu görelim:

İsm-i Fâ‘il

İsm-i fâ‘il (etken ortaç), fiilden türeyen ve işi yapanı gösteren kelimedir. Sulâsî mucerred fiillerde, fiilin فاعِلٌ (*fâ‘ilun*) formuna uyarlanmasıyla elde edilir. Fiil, bu yapıya girince artık bir isme dönüşmüş olur ve mastar köküne -en, -an, -ar, -er, -ci, -cı, -man, -men, -gin, -kin, -gün, -kün gibi ekler ilave edilerek anlamlanan yeni bir kelime olur. Daha önce ifade ettiğimiz gibi, fiilin bu yapısı bazen şimdiki zaman anlamı vermede de kullanılır.

Örneğin;

كَتَبَ (yazdı) fiilini (فاعِلٌ) kalıbına uyarlayacak olduğumuzda, (كاتِبٌ) sözcüğünü elde ederiz. Bu yeni sözcüğü “yaz-an”, “yaz-man”, “yaz-ar”, “yaz-ı-cı” biçiminde anlamlandırmak mümkündür. İster geçişli, ister geçişsiz olsun bütün sulâsî fiiller bu kalıba uyarlanabilir. Fark edileceği üzere bu yapıda ziyade harf, “fâu’l-fi‘l”den sonra getirilen bir *elif* harfidir. Bu yapıda bir kelimenin anlamı için sözlük kullanılacağında, üçlü fiil kökünü bu ziyade harfi atmak suretiyle elde edeceğinizi biliyorsunuz. Şimdi başka birkaç fiili daha bu yapıya uyarlayarak elde edilen yeni anlamları görelim:

عَلِمَ (bildi) fiilinden عالِمٌ (bilen, bilgin, âlim),

شَعَرَ (hissetti) fiilinden شاعِرٌ (hisseden, şâir),

فَتَحَ (açtı) fiilinden فاتِحٌ (açan, açık -renk-),

سَكَنَ (oturdu) fiilinden ساكِنٌ (oturan, sâkin),

حَكَمَ (hükmetti) fiilinden حاكِمٌ (hükmeden; yargıç) sözcükleri ism-i fâ‘il olarak türetilebilir.

Bu yapının sonuna dişil te'si (*tâu'l-marbûta*) getirmek suretiyle sözcüğün dişil için kullanılan formu elde edilmiş olur; (عالِـمَةٌ), (شاعِرَةٌ), (حاكِمَةٌ) gibi.

Orta harfi illetli olan (ecvef) fiiller (فاعِلٌ) kalıbına uyarlandıklarında kesra harekesi alacak olan ortadaki illetli harf (aslı ister *vâv* ister *ye* olsun) hemzeye dönüşür. Örneğin;

قَالَ (söyledi) fiilinden قائِلٌ (söyleyen),

نامَ (uyudu) fiilinden نائِمٌ (uyuyan),

باعَ (sattı) fiilinden بائِعٌ (satan, satıcı),

جاعَ (acıktı) fiilinden جائِعٌ (aç),

صامَ (oruç tuttu) fiilinden صائِمٌ (oruçlu) biçiminde erken ortaç türetilir. Nitekim Yusuf Sûresi 10. ayet-i kerimede bu şekilde türemiş bir sözcük bulunmaktadır. İnceleyelim:

﴿قالَ قائِلٌ مِنْهُمْ لا تَقْتُلوا يُوسُفَ.﴾ (İçlerinden biri Yusuf'u öldürmeyin dedi.)

Son harfi illetli olan (nâkıs veya lefîf) fiiller (فاعِلٌ) kalıbına uyarlandıklarında türeyen kelime belirsiz kullanıldığında, merfû ve mecrûr durumda sondaki illetli harf düşer ve "aynu'l-fi'l" çift kesra ile harekelenir. Belirli olarak kullanıldığında veya mansûb durumda illetli harf ortaya çıkar ve aslı ister *vâv* isterse *ye* olsun, hep *ye* olarak görünür.

رَمَى (fırlattı, attı) fiilinden رامٍ (fırlatan, atan). Mansûb: رامِيًا, belirli: الرامِي.

بَكَى (ağladı) fiilinden باكٍ (ağlayan). Mansûb: باكِيًا, belirli: الباكِي.

بَقِيَ (kaldı) fiilinden باقٍ (kalan). Mansûb: باقِيًا, belirli: الباقِي.

رَوَى (anlattı) fiilinden راوٍ (rivayet eden, anlatan). Mansûb: راوِيًا, belirli: الراوِي.

قَضَى (hükmetti) fiilinden قاضٍ (hükmeden, kadı, yargıç). Mansûb: قاضِيًا, belirli: القاضِي.

Nahl Sûresi 96. ayet-i kerimede bu şekilde türemiş bir sözcük bulunmaktadır. İnceleyelim:

﴿ما عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ و ما عِنْدَ اللهِ باقٍ.﴾

(Sizin yanınızda olan şeyler tükenir, Allah katında olan şeyler bâkîdir.)

İsm-i Mef'ûl

İsm-i mef'ûl (edilgen ortaç), fiilden türeyen ve fiilin ifade ettiği işten etkileneni gösteren kelimedir. İsm-i mef'ûl, sulâsî mucerred fiillerde fiilin, مَفْعولٌ (*mef'ûlun*) formuna uyarlanmasıyla elde edilir. İsm-i mef'ûl formuna uyarlanabilen fiiller, sadece nesne alabilen, yani geçişli olan fiillerdir. Nesne almayan fiillerin, ism-i mef'ûl formunda türeyeni pek bulunmaz. Bu kalıptan bir sözcük, ilgili fiilin edilgen mastar köküne –en, -an, -miş, -mış, -muş, -müş, -li, -lı gibi ekler ilave edilerek anlamlandırılabilir.

Örneğin;

كَتَبَ (yazdı) fiilini (مَفْعولٌ) kalıbına uyarlayacak olduğumuzda, (مَكْتوبٌ) sözcüğünü elde ederiz. Bu yeni sözcüğü "yaz-ıl-an", "yaz-ıl-mış", "yaz-ılı" biçiminde anlamlandırmak mümkündür. Fark edileceği üzere bu yapıda ziyade harf, "fâu'l-fi'l"den önce getirilen ve fetha ile harekeli bir *mim* harfi ve "aynu'l-fi'l"den sonra getirilen bir *vâv* harfidir. Bu yapıda bir kelimenin anlamı için sözlük kullanılacağında, üçlü fiil kökünü bu ziyade harfleri atmak suretiyle elde edeceğinizi biliyorsunuz. Şimdi başka birkaç fiili daha bu yapıya uyarlayarak elde edilen yeni anlamları görelim:

عَلِمَ (bildi) fiilinden مَعْلومٌ (bilinen, öğrenilmiş, malum),

حَزَنَ (hüzün vermek) fiilinden مَحْزُونٌ (hüzünlenmiş, hüzünlü),

فَتَحَ (açtı) fiilinden مَفْتُوحٌ (açılmış, açık -kapı, zarf vs-),

غَلَبَ (yendi) fiilinden مَغْلُوبٌ (yenilen, yenilmiş),

حَكَمَ (hükmetti) fiilinden مَحْكُومٌ (hükmedilen; hükümlü) sözcükleri ism-i mef'ûl olarak türetilebilir.

Bildiğiniz gibi muzâri form, hem geniş zaman kipi hem de şimdiki zaman kipi için kullanılmaktadır. Bir eylemi içinde bulunduğumuz an itibariyle yapmakta olduğumuzu ifade için ism-i fâ'il ve ism-i mef'ûl yapılarından yararlanılabileceğini biliyorsunuz. Her iki yapı, istendiğinde sadece şimdiki zaman anlamı ifade etmek üzere de kullanılabilir. Örnek:

أنا أَذْهَبُ إلى الكُلِّيَّة. (Ben fakülteye gidiyorum -veya giderim-.)

أنا ذاهِبٌ إلى الكُلِّيَّة. (Ben fakülteye gidiyorum.)

İsm-i fâ'il olan kelime, hem merfû, hem mansûb hem de mecrûr durumda tekil, ikil, çoğul olarak çekimlenebilir. Örnek olarak (ذَهَبَ) fiilinin ism-i fâ'il yapısını merfû, mansûb ve mecrûr halde kullanalım:

Çoğul (Cem')	İkil (Tesniye)	Tekil (Mufred)	
ذاهِبونَ	ذاهِبانِ	ذاهِبٌ	Merfû
ذاهِباتٌ	ذاهِبَتانِ	ذاهِبَةٌ	
ذاهِبِينَ	ذاهِبَيْنِ	ذاهِبًا	Mansûb
ذاهِباتٍ	ذاهِبَتَيْنِ	ذاهِبَةً	
ذاهِبِينَ	ذاهِبَيْنِ	ذاهِبٍ	Mecrûr
ذاهِباتٍ	ذاهِبَتَيْنِ	ذاهِبَةٍ	

Öğrenme Çıktısı

2 Sulâsî mucerred fiillerden ism-i fâ'il ve ism-i mef'ûl türetebilme ve bunları cümle içinde kullanabilme

Araştır/ Tekrarla 2

عَرَفَ ve شَرِبَ fiillerinden ism-i fâ'il ve ism-i mef'ûl türetiniz.

İlişkilendir/ Karşılaştır

Kur'ân-ı Kerîm'in "Ra'd Sûresi" 9. ve "Hûd Sûresi" 45. ayet-i kerimelerindeki ism-i fâ'illeri, "Fâtiha Sûresi"ndeki ism-i fâ'il ve ism-i mef'ûlleri tespit ediniz.

Anlat/ Paylaş

Sulâsî fiillerden nasıl ism-i fâ'il ve ismi mef'ûl türetildiğini ezberleyiniz, arkadaşlarınızla paylaşınız.